

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:3. 2008

Sjösänkning med förhinder

Jörgen Lennqvist, *Våtmarkshistoria: Hjälmarens och Kvismarens stränder under 1800- och 1900-talen*, Örebro studies in history 7, Örebro: Universitetsbiblioteket, 2007. 314 s. (Summary in English: Wetland history: the shores of the lakes Hjälmarens and Kvismaren during the 19th and 20th centuries.)

Med väntade klimatförändringar har översvämningar åter blivit en politisk fråga i Sverige. Kommande höjningar av havsnivån och periodvis ökade flöden i vattendrag och sjöar vägs rutinemässigt in i den kommunala och statliga samhällsplaneringen. Ur historiskt perspektiv är emellertid vattnets vägar i landskapet en ständigt återkommande fråga. En omfattande dikningsverksamhet mellan 1840 och 1897 berörde omkring 250 000 hektar. Det här var också de stora sjösänkningarnas tid. Odlingsoptimismen var stor och med ängsbrukets tillbakagång till förmån för vallodling omdefinierades rika fuktängar till vattensjuk mark.

I Sverige finns sedan tidigare ett mindre antal historiska undersökningar av sjösänkningar, exempelvis rörande Hornborgasjön och ett antal sjöar i Halland. Den största sjösänkningen i Sveriges historia genomfördes under 1870-talet då landets fjärde sjö, Hjälmarens, sänktes med nästan två meter. Med Jörgen Lennqvists avhandling har det första större vetenskapliga arbetet, förutom två tidigare jubileumsverk, om den sjösänkningen och dess resultat nu kommit.

Lennqvists utgångspunkt är miljöhistorisk. Därmed ger han sig in på ett svårt men fruktbart område. De senaste 20 åren har amerikanen Donald Worsters omdiskuterade tredelning i natur, naturresursanvändning och föreställningar om naturen, legat till grund för många undersökningar med miljöhistoriska ambitioner. Utmaningen har varit att se samspelet mellan naturförändringar och samhällsförändringar i ett växelspel. Naturen ses som en medagerande motpart till det mänskliga samhället.

Kritiken mot denna inriktning har gällt såväl teorin som empirin. Teoretiskt har dikotomin natur kontra samhälle varit betänklig på flera olika sätt. Att naturbegreppet är en konstruktion med ständigt skiftande och socialt bestämd innebörd är uppenbart och dikotomin kan ifrågasättas från två motsatta utgångspunkter. Å ena sidan är ingen natur opåverkad av människor. Å andra sidan är människor och deras samhällen en del av naturen.¹ Empiriskt har nästan alla undersökningar med miljöhistoriska anspråk haft svårigheter med att tydliggöra ett antaget växelspel och i stället lagt tonvikten på den samhälleliga nivån, i Sverige ofta med ett idéhistoriskt eller ett vetenskapshistoriskt perspektiv.²

1. Numera klassiska inlägg i den diskussionen i William Cronon (red.), *Uncommon ground: toward reinventing nature*, New York 1995.

2. Lars J. Lundgren, "Vad är miljöhistoria? eller Den gamla frågan om bofinken" i Lars M Andersson,

Lennqvist är medveten om de teoretiska problemen med dikotomiseringen av begreppsparet natur–kultur men försöker pragmatiskt kringgå dem med argumentet att Worsters tredelning är lämplig av pedagogiska skäl. Människor kan relatera till dessa kategorier och därför kan de fungera som analysverktyg. För att hantera de empiriska problemen med analysen av det samspel som Worsters modell förutsätter väljer Lennqvist ett långt tidsperspektiv eller närmare 200 år som sin undersökningsperiod. På det sättet kan han analysera viktiga aktörsgrupper i samhället, deras naturutnyttjande och samtidigt med det långa tidsperspektivet göra växel-spelet tydligt. Även den av Worster introducerade kategoriseringen av intressen kring vattenföring i uppströms- och nedströmsintressen använder Lennqvist.

Den stora sjösänkningen

Hjälmarens och Kvismarens har genom tiderna haft ett skiftande vattenstånd med en intensiv vårfloed som översvämmade strandängarna runt sjöarna. Med början 1849 drev de stora godsägarna på för att få till stånd en sänkning av sjöarna Hjälmarens och Kvismarens. Mot sjösänkingsintressena stod främst sjöfartsintressen och en ansökan till regeringen 1853 avslogs med motiveringen att segeldjupet i Hjälmarens under rådande omständigheter inte fick reduceras. Lennqvist anser att dessa omständigheter förändrades genom järnvägens ankomst 1857. Vid ett möte 1859 påbörjade därför de stora jordägarna ett nytt försök att genomdriva en sjösänkning. Emot var även nu sjöfartsintressena men också många bönder. I deras protestskrivelser finns två av de kommande problemen, den höga totalkostnaden och översvämningsrisken genom marksänkning, redan klart formulerade. En förnyad ansökan till regeringen om sjösänkning avslogs emellertid 1864 för andra gången, även den med särskild hänvisning till sjöfartens behov av ett större segeldjup. Men om andra intressen inte hotades menade dock regeringen att en sjösänkning skulle kunna godkännas. Därför konstituerades sjösänkingsbolaget och en ny och tredje ansökan till regeringen utarbetades med förslag om större segeldjup som skulle uppnås genom muddring av en farled genom sjön. Denna ansökan godkändes till slut av regeringen sommaren 1865 på villkor att segeldjupet inte skulle understiga sju fot.

Arbetena påbörjades 1878 och avslutades tio år senare. Relationen mellan den uppströms belägna Mosjön och Kvismaredalen går som en blå tråd genom historien. Med begreppen uppströms- och nedströmsintresse kan Lennqvist analysera hur den uppströms liggande Mosjöns sänkning och utdikningarna runt den sjön höjde särskilt vårarnas vattenstånd för den nedströms belägna Kvismaredalen och hur det genererade konflikter kring vad som var normal vattenföring. Naturens normalitet blev en politisk förhandlingsfråga där företrädare för olika intressen

Fabian Persson, Peter Ullgren & Ulf Zander (red.), *På historiens slagfält: en festskrift tillägnad Sverker Oredsson*, Lund 2002, s. 335–353.

argumenterade för de tolkningar av det normala vattenståndet som gynnade dem.

Vid början av 1890-talet var den stora sjösänkningen genomförd. Men vattenståndet var fortfarande för högt vid vårfloдера och Lennqvist sammanfattar orsakerna till problemen i området med tre faktorer: marksänkningen, snabbare vattenavrinning på grund av ökad utdikning uppströms och ett underdimensionerat utlopp. Vattnets kretslopp och marksänkingsprocessen genom oxidering var två naturkrafter som samverkade med människors brukande av naturen men som också påverkade varandra genom att tidigare dikningar medförde marksänkningar som drev fram nya dikningar. Uppströms- och nedströmsproblematiken är tydlig.

Stora översvämningar på vårarna 1944, 1951 och 1959 visade att problemen var akuta. En utredning som för första gången omfattade hela avrinningsområdet från Mosjön till nedre Kvismaredalen presenterades hösten 1959 och innehöll ett sammanhängande vattensystem där de olika delsystemen ingick. Lösningen var en breddning av Kvismare kanal och invallningar av kanalen vilka skulle bekostas lokalt. Utredningens grundhållning var att översvämningssproblemen i Kvismaredalen var ett samhällsproblem som måste lösas med samhällets stöd. Frågan omformulerades från ett översvämningssproblem för enskilda jordbrukare till en möjlighet till regional utveckling och ett modernt rationellt jordbruk. Med kombinationen av torrläggning som en möjlighet till omarrondering och rationalisering av jordbruket och översvämningarna som hot mot regional utveckling övertygades jordbruksdepartementet 1962. Riksdagen beslutade då om statsbidrag till torrläggningen med villkoret att det gamla sjöbottenområdet i Kvismaren skulle avsättas till naturvårdens intressen. Lantbruksnämnden kunde nu för första gången samordna vattenföringen efter Kvismare kanal och med ett rationellt jordbruk som mål.

I Kvismareområdet hade de stora förändringarna i vattenföring och brukningsystem ändrat såväl flora som fauna. Fågellivet påverkades kraftigt och en igenväxning gjorde att de tidigare öppna vattenytorna minskade och med dem lämpliga biotoper för sim- och andra våtmarksfåglar. En central aktör i de naturvårdsfrågor som Lennqvist behandlar var Erik Rosenberg, en pionjär som ornitolog och inspiratör till en livaktig ornitologisk klubb i Örebro. I samband med de nya invallningarna kom möjligheten att skapa goda fågelbiotoper. Skapandet av en fågel-sjö kunde bekostas av landstinget sedan en motion, inspirerad av Erik Rosenberg, lett till en utredning och ett beslut om att omvandla anslaget för skottpengar till ett vilt- och naturvårdsanslag. Samarbetet med kringboende markägare var gott och 1960 var Fågelsjön färdig.

I samband med det fortsatta invallningsarbetet i Kvismaredalen kom frågan upp hur fågellivet kunde förbättras i de områden som inte skulle invallas till jordbruksmark. Föreningen Kvismare Fågelstation bildades 1966 av de ornitologer som

arbetade med Fågelsjön, och föreningen kom att driva frågan om bildande av naturreservat för hela Kvismaren. Med stöd i Våtmarkskonventionen beslutade länsstyrelsen 1977 om ett naturreservat i området, vilket sedan utvidgades till nästan hela det gamla sjöbottenområdet. Lennqvist visar därefter vilka problem föreningen stötte på när den skulle restaurera fågelbiotoperna i området. Problem med ekologin uppstod när naturen skulle omdanas i önskad riktning, men där samspelet mellan människa och natur gav oväntade och oönskade resultat som till exempel rudornas påverkan på doppingarnas reproduktion. En konflikt med kringboende markägare uppstod också kring de rastande gäss vilka förorsakade skördeeskador på omgivande fält. Som Lennqvist uttrycker saken (s. 240): "Naturen kunde slå tillbaka även mot naturvårdare."

Resultat

Worsters tre teman är Lennqvists sätt att strukturera sina frågor och han tar sin utgångspunkt i det han kallar *naturtemat*, *aktörstemat* och *idétemat*. Utifrån dessa studerar han förändringar i *landskapssystemet*. Den empiriska tyngdpunkten vilar på det andra temat, de mänskliga aktörerna. Inom detta tema, aktörstemat, står *institutionerna* i centrum och begrepp som *formativa moment* och *spårbundenhet* används för att behandla förändring och kontinuitet. Formativa moment betecknar tillfällen då strukturer och institutioner varit möjliga att förändra beroende på en inträffad krissituation, vad Lennqvist kallar en *motström*. Det är statsvetenskaplig teori som inspirerat Lennqvist och begreppet formativt moment har formulerats av Bo Rothstein.

Det första temat, naturtemat, visar stora förändringar under perioden då de äldre årligen översvämmade ängsmarkerna genom sjösänkningen förvandlades till åkermark. Där gjorde odlingen att oxidering bidrog till marksänkning samtidigt som en fortsatt mekanisering ställde krav på större bärighet i marken. Fortsatta utdikningar uppströms ökade också vårens vattenföring i Kvismare kanal och lösningen blev torrläggning genom invallning. Denna invallning skapade också förutsättningar för ett nytt landskapsutnyttjande. Ett återskapande av våtmarksbiotoper för fåglarna teknologiserade även det gamla sjöbottenområdet.

Det andra temat kring mötet natur och människor behandlar han utifrån de olika aktörerna. Uppströms- och nedströmsintressen spelade en betydande roll i processen. På samhällsnivån ser han institutionernas roll som att dikningshegemonin institutionaliserades genom 1800-talets dikningslagstiftning. Men sjöfartsintressena som institution stod fortfarande starka och det var först med järnvägens etablerande i regionen som det formativa moment skapades som gjorde sjösänkningen möjlig. Även om dikningshegemonin vittrade under 1900-talet så framstod fortfarande jordbruket som en institution, vilken var tillräckligt etablerad för att invallningen och torrläggningen skulle kunna genomföras vid 1900-talets mitt. De motströmmar som gjorde det möjligt var översvämningarna 1944, 1951 och 1959,

men också den pågående marksänkning och mekaniseringen. De nya formativa moment som uppstod gjorde att steg på vägen mot torrläggningen kunde tas.

Naturvården som institution växte under andra halvan av 1900-talet och Naturvårdsverket såväl som inrättandet av länsstyrelsens naturvårdsenhet var tecken på det. Ett avgörande moment inträffade i samband med invallningen och konflikten om uppodling av den gamla sjöbotten i Kvismaren, då naturvårdens institutioner utmanade jordbruket och vann.

Det tredje temat från Worster, idétemat, behandlar Lennqvist genom att se hur uppfattningarna om mark och vatten skiftat. Det har skett från den positiva dikningsdiskursen under 1800-talet fram till första halvan av 1900-talet, till ett ifrågasättande av själva jordbrukets betydelse under efterkrigstiden och en vändning i synen på det som då kallas våtmark under seklets slut.

Metodproblem

Lennqvists centrala material är arkivmaterial efter de tre grupper som han utgår från som huvudaktörer: för det första Hjälmarens och Kvismarens sjösänkingsbolag, för det andra länsstyrelsen i Örebro, med lantbruksnämnden och naturenheten, och för det tredje Föreningen Kvismare Fågelstation samt också ornitologen Erik Rosenbergs personarkiv. Redan här stöter Lennqvist på problem. Det är det långa tidsperspektivet, vilket gör det möjligt att spegla växelspelet mellan människor och natur, som kräver denna begränsning till det han uppfattar som de centrala aktörerna under olika skeden i processen. Arbetsmässigt är en sådan begränsning fullt försvarbar men likafullt metodiskt problematisk eftersom det innebär att den betydelse som olika aktörer haft för skeendet redan i förväg begränsas. Det uppstår något av det som ibland kallas "single archive effect", vilket är särskilt tydligt när arkiven till sin karaktär skiljer sig från varandra. Ett företagsarkiv och ett organisationsarkiv är huvudkällor under det första och tredje skeendet medan länsstyrelsens arkiv snarast speglar en offentlig arena och inte en enstaka aktörs agerande. Här blir då antalet centrala aktörer fler och det politiska spelet betydligt mer mångskiftande.

Den andra punkten där det saknas metodiska överväganden är Lennqvists förskjutningar av sitt undersökningsområde. I det första skedet, som gäller själva 1800-talets sjösänkning, omfattar processen och undersökningen hela Hjälmarens och dess avrinningsområde. Det andra skedet, om 1900-talets översvämningar och invallningar, behandlar Kvismaredalen och dess vattensystem. Det tredje skedet, som gäller konflikten mellan jordbruk och naturvård under 1900-talets senare decennier samt restaureringen av Fågelsjön, behandlar endast det område av Kvismaren som sedermera blev naturreservat.

Med begränsningen av undersökningsområdet till Kvismaren blir slutsatsen rätt uppenbar: det är inte lätt att ändra på naturen och få den som man vill. Det oväntade är regeln och inte undantaget. Men den slutsatsen beror på att Lenn-

qvist väljer en viss del av hela det område som omfattas av sjösänkningen, det område som i dag är Kvismarens naturreservat. Ser vi på andra delar av det tusentals hektar stora området som sänktes måste slutsatsen i viss mån modifieras. Där bedrivs i dag ett lönsamt och högproduktivt jordbruk på den gamla sjöbotten. De metodiska problemen kring den här insnävningen behandlar inte Lennqvist och han diskuterar inte heller hur den påverkar hans resultat.

Formativa moment

Teoretiskt fungerar den modell som Lennqvist använder främst genom det långa tidsperspektivet. Begreppet formativa moment blir den styrande faktorn som förklarar förändringen i det samhälleliga naturutnyttjandet. Dessa formativa moment uppstår både genom förändringar i samhället och i naturen men även genom nya sätt att se på förhållandet mellan människor och natur. Empiriskt har Lennqvist dock problem med tillämpningen av begreppet. När han ser järnvägens ankomst till Örebro 1857 som ett formativt moment för sjösänkningen genom att det gav sjösänkarna nya argument mot sjöfartsintressena så saknar det stöd i källmaterialet. Tidigare har genomförandet av laga skiftet och införande av vallodling framhållits som viktiga orsaker till sjösänkningen.³ Vad Lennqvist vill förklara är emellertid varför de förnyade framstötarna omkring 1860 till slut ledde till framgång. Där var järnvägens ankomst inget argument i inledningen på processen men framhölls i själva ansökan till regeringen 1860. När denna ansökan avslogs våren 1864 diskuterades inte järnvägen i regeringsbeslutet. Inte heller i den förnyade ansökan som gjordes sommaren 1864 eller i regeringens slutliga tillståndsbeslut 1865 nämndes järnvägen. I stället var det de omfattande översvämningarna under 1860-talets början som regeringen diskuterade i sina resolutioner 1864 och 1865. Avgörande blev dessutom sjösänkarnas löfte att muddra för sju fots segeldjup i stället för det i den tidigare ansökan utlovade fyra fot sex tum. Mot bakgrund av tidigare forskning borde Lennqvist ha prövat möjligheten att översvämningarna utgjorde ett så allvarligt avbräck för den begynnande vallodlingen på fastmark – vilken uppmuntrades av de stora jordbruksintressena – att det räckte för att regeringen skulle gå med på en sjösänkning. Särskilt om sjöfartsintressena kunde garanteras en fri farled genom djupare muddringar. För en sådan tolkning finns stöd i källmaterialet.

På liknande sätt förhåller det sig med det formativa moment som Lennqvist ser i beslutet att påbörja arbetet med Fågelsjön 1959, i det som skulle bli Kvismarens naturreservat. Här var naturligtvis ett framväxande naturvårdsintresse, närmast representerat av de aktiva ornitologerna, en viktig bakomliggande faktor. Men det faktiska beslutet att påbörja en restaurering av förlorade våtmarker för fågellivet

3. Monica Christiansson, "Intet annat än en större afdikning: Sveriges mest omfattande sjösänkingsföretag" i Lars Skoghäll (red.), *Från bergslag och bondebygd*, Årsbok för Örebro läns hembygdsförbund och Stiftelsen Örebro läns museum 1999. s. 185–206.

skull hängde ihop med motionen i landstinget 1958 om att omvandla det tidigare anslaget för skottpengar till ett naturvårdsanslag. Lennqvist tillskriver ornitologen Erik Rosenberg rollen som inspiratör till den motionen och stödjer sig på ett dokument i dennes personarkiv (s. 201). Här brister dessvärre akribin och dokumentet är feltolkat. Det är i själva verket en hopblandning av delar av ett PM från 1960-talets slut och ett artikelmanus till Svensk jakt 1962 om restaureringen av Fågelsjön och där lämnas uppgiften om Rosenbergs roll för motionen 1958.⁴

För det första visar detta exempel och det tidigare anförda, hur viktigt det är att ta ett för avhandlingen så centralt begrepp som formativt moment på allvar. Det innebär att grundligt fördjupa analysen vid just dessa punkter i den process som undersökningen gäller. Särskilt angeläget är det att med det längre tidsperspektiv som Lennqvist valt, inte göra framställningen jämntjock utan att i stället fokusera just vid de punkter som med teorins hjälp har befunnits vara centrala.

För det andra belyser exemplet metodproblemet med att i förväg läsa sig vid vissa aktörers arkiv. Artikelnen i Svensk jakt demonstrerar nämligen ett starkt stöd för restaureringsidéerna från jägarorganisationerna, men snarare utifrån jaktvårdssynpunkter än direkt naturvårdshänsyn. En bredare ansats kanske skulle ha visat att den koalition som Lennqvist ser bakom restaureringen, i själva verket hade ett betydligt vidare stöd än de ornitologer som nu blivit huvudpersoner. Åtminstone är frågan värd en diskussion.

Hur förhåller sig Lennqvists avhandling till de trender som nu finns inom miljöhistorisk forskning? Svaret är att den ansluter väl till de två viktigaste utvecklingslinjerna: teoriansknytning till andra discipliner och ett systemperspektiv som kan beskrivas som flödeslandskapet.⁵ Det finns inom miljöhistorisk forskning i dag ett behov av att gå utöver det lokala och regionala och söka teoretiska ramverk och stora berättelser som gör miljöhistoria mer politiskt relevant.⁶

I så måtto är Lennqvists avhandling ett intressant bidrag. Men det är inte längre de lokala och regionala förändringarna, markoxidering och utdikningar uppströms, som mest hotar människornas naturutnyttjande utan de globala klimatförändringarna med mer nyckfulla nederbördsförhållanden.

Politiskt relevant är den också när den förklarar det faktum som Klimat- och sårbarhetsutredningen i sin första delrapport kunde visa, att Hjälmaren, jämfört med Mälaren och Vänern, är mindre hotad av översvämningsrisker. Förklaringen finns i det historiska skeende som Lennqvist behandlar; bebyggelsen runt Hjälmaren skyddas i hög grad av invallningar av äldre datum.

*Per Eliasson**

4. Malcolm Wallerstedt, "Viltvatten restaureras med skottpengar." *Svensk jakt*, nr. 6, 1962.

5. Sverker Sörlin & Paul Warde, "The problem of the problem of environmental history: a re-reading of the field", *Environmental history* 12:1. January 2007, s 107–130.

6. Se t.ex. temat för World Congress of Environmental History i Köpenhamn 2009.

* Fakultetsopponent